

LJUDMILA ULITSKAJA

Daniel Stein, tolk

Översättning Ola Wallin

ERSATZ

© Ljudmila Ulitskaja 2006
© Ersatz, Stockholm 2021
Published by arrangement with
ELKOST Intl. Literary Agency
Originalalets titel Даниэль Штайн, переводчик
Översättning från ryska Ola Wallin
Redaktör Erik Sidenbladh
Korrekturläsning Wera Minth
Omslag Håkan Liljemärker
Sättning & grafisk form Ola Wallin
Typsnitt Garamond Premier Pro Caption 11,0/13,8
Inlagepapper Munken Cream 100 g/m²
För- och eftersättpapper Geltex 152-LS 130 g/m²
Pärmpapper Geltex 122-LS 130 g/m²
Omslagspapper Munken Lynx Rough 130 g/m²
Tryck & trådbindning Balto Print, Litauen 2021
ISBN 978-91-8891328-9

Av Ljudmila Ulitskaja har tidigare utgivits:

Det gröna tältet (2015)

Jakobs stege (2017)

En munter begravning (2018)

www.ersatz.se

Gud vare tack, jag talar mer med tungor än någon
av er, men i församlingen vill jag hellre tala fem
ord med mitt förnuft, så att också andra får lära sig
något, än tusentals ord med tungor.

Första Korinthierbrevet 14:18–19

FÖRSTA DELEN.

1. December 1985, Boston

Ewa Manukyan

Jag är alltid frusen. Till och med om sommaren på stranden, i den stekheta solen, känner jag en kyla i ryggraden. Det beror nog på att jag föddes i skogen, på vintern, och tillbringade de första månaderna av mitt liv i en uppsprättad ficka i min mors rockärm. Egentligen borde jag inte ha överlevt, så om livet är en gåva gäller det i särskilt hög grad för mig. Jag vet bara inte om jag behöver den gåvan.

Somliga människor börjar minnas sig själva mycket tidigt. Mitt första minne är från tvåårsåldern, från det katolska hemmet för föräldralösa barn. Jag har alltid velat veta vad som hände med mig och mina föräldrar under de åren som jag inte kan minnas. Ett och annat har jag fått veta genom min storebror Witek, men då var han fortfarande för liten och de minnesanteckningar som jag fick ärva efter honom ger inte en komplett bild. Han fyllde ett halvt skrivhäfte på sjukhuset och berättade allt han mindes för mig. Då visste vi inte att mor levde. Min bror dog sexton år gammal av blodförgiftning innan hon hade återvänt från lägret.

I mina papper står det att min födelseort är staden Emsk. I själva verket blev jag bara avlad där. I augusti 1942 flydde min mor från gettot i Emsk, gravid i sjätte månaden. Med sig hade hon min sexårige bror Witek. Jag föddes ett tiotal mil från Emsk i en ogenomtränglig snårskog, där de judar som hade flytt från gettot gömde sig tills Vitryssland befriades i augusti 1944. Det var ett partisanförband, men egentligen var det inget riktigt mi-

litärt förband utan bara trehundra judar som försökte överleva på tyskockuperat område. Antagligen var de beväpnade männen mer intresserade av att försvara sin stad av jordhålor med kvinnor, åldringar och några få överlevande barn än att kriga mot tyskarna.

Min far, berättade mor många år senare, hade stannat i gettot och dött där – några dagar efter flykten sköts alla gettoinvånare. Mor berättade att far hade vägrat ge sig av eftersom han trodde att detta skulle provocera tyskarna och förvärja övergreppen. Då tog min gravida mor Witek och stack. Av gettots åttahundra invånare beslutade sig bara trehundra för att fly.

I gettot hade man samlat judarna från Emsk och de omgivande byarna. Min mor kom inte från trakten, men hade inte heller hamnat där av en tillfällighet utan skickats dit som kurir från Lwów. Hon var övertygad kommunist. Witek födde hon i Lwóws fängelse 1936, pappan var en partikamrat, och mig fick hon med en annan man som hon hade träffat i gettot. Aldrig i hela mitt liv har jag stött på en kvinna som varit mindre lämpad för moderskapet än mor. Antagligen föddes min bror och jag enbart på grund av bristen på preventivmedel och abortkliniker. Som ung hatade jag henne, sedan betraktade jag henne i många år med distanserad förvåning och än i dag står jag knappt ut med att träffa henne. Gudskelov sker det ytterst sällan.

Varje gång jag frågar om det förflutna blir hon arg och skriker åt mig: i hennes ögon är jag en oförbätterlig apolitisk borgarbracka. Och det är jag väl också. Men jag har fött ett barn, och en sak vet jag: när ett barn kommer till världen måste en kvinnas liv underordna sig detta faktum. Mer eller mindre. Men inte hon då. Hon är en politisk fanatiker.

För en månad sedan lärde jag känna Esther Gantman. En för-tjusande, finlemmad dam med blek hy och blåtonat hår. Hon är en väninna till Karin, de har arbetat tillsammans i någon

välgörenhetsorganisation och Karin hade ofta pratat om den där Esther, men jag hade aldrig blivit intresserad. Strax före jul ordnade Karin en mottagning med anledning av sin femtioårsdag, och jag lade genast märke till Esther. Hon stod ut i den stora mängden av halvbekanta. Festen var betydligt hjärtligare än vanligt hos amerikanerna; där var trots allt många polacker, några ryssar och ett par jugoslaver. Kort sagt, den slaviska närvaron på den amerikanska festen märktes på ett trevligt sätt, emellanåt hördes samtal på polska.

Jag talar lika flytande ryska som polska, men min engelska har en polsk accent, vilket Esther genast påpekade när vi utbytte några betydelselösa fraser inom ramen för det artiga pladdret.

»Från Polen?« frågade hon.

Den frågan försätter mig alltid i bryderi: jag vet inte vad jag ska säga, och i stället för ett lakoniskt svar kastar man sig inte gärna ut i en mångordig historia om att mor föddes i Warszawa, jag i Vitryssland med okänd far, barndomen tillbringades i Ryssland, till Polen kom jag först 1954, sedan flyttade jag tillbaka till Ryssland för att studera, därifrån till DDR och slutligen till Amerika ...

Den här gången gav jag av någon anledning ett annat svar än jag brukar göra:

»Jag föddes i Emsk. Rättare sagt, i Czarna Puszcza, i Svarta skogen.«

Den gamla damen flämtade till:

»När är du född?«

»1942.« Jag gör aldrig en hemlighet av min ålder, för jag vet att jag ser yngre ut än mina fyrtioåriga år.

Hon omfamnade mig med sina tunna armar, den ljusblå frisuren darrade av åldersskakningar.

»Gode Gud, gode Gud! Du överlevde! Den galna kvinnan födde dig i en jordhåla, min make förlöste henne ... Och en tid

senare, jag minns inte längre exakt när, men jag tror inte ens att det hade gått en månad, tog hon sina barn och försvann. Alla försökte övertala henne att stanna, men hon lyssnade inte på någon. Vi var alla övertygade om att man skulle gripa er på vägen eller i nästa by ... Herren är stor – du överlevde!«

Sedan gick vi ut i hallen, helt oförmögna att släppa taget om varandra. Vi tog våra ytterplagg från galgarna – lustigt nog hade vi likadana pälsar, tjocka, rävskind, nästan oanständiga i Amerika. Senare visade det sig att också Esther är en av de frusna ...

Vi åkte hem till henne – hon bor i Bostons centrum, på Commonwealth Avenue, i ett underbart kvarter bara tio minuter från mig. Under färden – jag bakom ratten, hon bredvid – fylldes jag av en sådan märklig känsla: i hela mitt liv har jag drömt om en klok gammal kvinna som kunde vägleda mig, som jag kunde lyssna till, underordna mig med glädje – och så fanns det aldrig någon. På barnhemmet rådde naturligtvis sträng disciplin, men det var något helt annat. Jag har alltid varit äldst i mitt liv – varken mor eller männen eller vännerna har varit vuxna. Men det var något med den här damen som fick mig att på förhand hålla med om allt hon sade.

Vi gick in till henne. Hon tände lampan – redan i hallen började bokhyllorna som fortsatte långt in i lägenheten. Hon märkte min blick.

»Det är min avlidna makes bibliotek. Han läste på fem språk. Och samlade på konstböcker. Jag måste finna ett gott hem åt dem.«

Här mindes jag vad Karin hade sagt: Esther var barnlös änka, ganska rik och mycket ensam. Nästan alla släktingar hade dödat i kriget.

Och nu berättade Esther att hon träffade min mor första gången i gettot i Emsk, när man började tvångsflytta traktens judar dit – innan dess hade bara stadens judar bott i gettot. De

hade bosatt sig frivilligt där, som det hette, en kort tid innan de flyttade dit hade det nämligen skett en fruktansvärd massaker på judar i den lilla staden – man hade samlat dem på det stora torget mellan de katolska och ortodoxa kyrkorna och börjat ha ihjäl dem. Femtonhundra människor dödades, och de som överlevde begav sig till gettot.

Det var inget vanligt gammalt getto – ett eller några kvarter där judarna hade levt sedan medeltiden. Tvärtom, i Emsk tvingades judarna flytta in i ett förfallet slott som hade tillhört någon furste. Slottet var inhägnat med taggtråd och stod under sträng bevakning. I början var det inte ens riktigt klart vem som bevakade vem och mot vad. Poliserna var lokala förmågor, vitryssar, eftersom tyskarna betraktade tjänstgöringen som under sin värdighet. Och judarnas relation till vitryssarna var enkel – man mutade dem. De fick betalt för allt. Mot betalning kom de rentav med vapen.

»Din mor«, sade Esther, »kom inte från trakten. Hon var ganska vacker, men mycket barsk. Hon hade en liten son. Nu minns jag hennes efternamn – Kowacz. Inte sant?«

Jag rös ... jag hatar det namnet. Jag vet mycket väl att min mor egentligen hette något annat, Kowacz var ett partinamn eller det namn som stod i ett av de förfälskade dokumenten som hon levde med i halva sitt liv. Jag till och med gifte mig delvis för att slippa det falska namnet. Alla blev så chockerade: en polsk judinna går och gifter sig med en tysk! Sant, men Erich var också kommunist, från DDR, annars hade han inte fått studera i Ryssland. Det var i Ryssland som vi träffades.

Jag såg på Esther som ett barn ser på en karamell: vilken kvinna! Mjuk och mild, europeiskt elegant – sidenblus, italienska skor, men samtidigt utan allt prål och den där naiva amerikanska stilen, henne borde man ha haft som mamma, moster eller mormor. Hon till och med kallar mig »kära barn«!

Utan att jag pressade henne berättade hon det följande:

Gettot hade en stark internorganisation, en egen administration och dessutom en särskild auktoritet: den berömde rabbinen Shirman, en mycket lärd man och, sades det, en sann rättfärdig. Esther och hennes make var polska judar, båda läkare, och hade flyttat till trakten några år före kriget. Isaak Gantman, hennes man, var kirurg och hon tandläkare. Ingen riktig läkare alltså, men hon hade en gedigen stomatologiutbildning från Frankfurt. De var inga fritänkare utan helt vanliga judar som tände ljus på sabbaten, men lika gärna kunde åka till grannstaden och gå på konsert. Ortens judar betraktade dem som utbölingar, men uppsökte ändå deras praktik. När tyskarna ockuperade Polen sade Isaak genast till sin fru att nu var det slut, de måste fly sin väg, vart som helst. Han tänkte till och med på Palestina. Men innan de hade bestämt sig tvingades de bosätta sig i gettot.

Vi satt i vardagsrummet i den vackra, europeiskt inredda bostaden – den var gammalmodig men mycket smakfull, tyckte jag. Vårdarnas kulturella nivå var utan tvivel högre än min – sådant känner jag direkt eftersom det händer så sällan. Ett välbärgat hem. Inga affischer på väggarna, utan litografier. Inga möbelgrupper, allt var uppenbart handplockat, och på en låg byrå stod ett stort mexikanskt konstverk av keramik – världsträdet eller något liknande.

Esther satt i en djup fåtölj med benen uppdragna under sig som en ung flicka, de blå ormskinnskorna hade hon sparkat av sig på golvet. Sådana detaljer lägger jag alltid märke till. Det är inte utan anledning som min mor tycker att jag är en borgarbracka. Den katolska barnasylen, det sovjetiska barnhemmet – min ständigt småfrusna rygg påminner mig hela tiden om dem. Men för min mor var den fruktansvärda fattigdomen det normala livet. Kanske trivdes hon rentav i Stalins läger? Jag där emot, så fort jag hade tagit mig ur min föräldralösa fattigdom,

var beredd att kyssa varenda kopp, varenda handduk, varenda strumpa. Under vårt första år som gifta i Berlin, i Prenzlauer Berg, hade Erich två jobb för att jag skulle kunna köpa saker: kläder, husgeråd, allt, allt, allt ... Han förstod att det var så jag botade mig från mitt förflutna ... Med tiden gick det över. Men till och med här i Amerika tillbringar jag gärna min fritid i prylbodas, på reor och loppisar ... Grisja, min nuvarande man, tar det hela med ro: han kommer själv från Ryssland och växte upp bland människor som hungrade efter allt. Och min son Alex, född i Amerika, gillar också att shoppa. Vi är båda riktiga »storshoppare« . Esther verkar förstå alltihop.

»Förhållandena i gettot kändes hemska – vi hade ju ännu inte upplevt något värre. På den tiden visste vi inte om koncentrationslägren, omfattningen av mordandet som svepte över hela Europa.« Hon log när hon pratade om det, och det fanns något särskilt i ansiktsuttrycket – distans, sorg och ytterligare något svårdefinierbart – vishet kanske. Ja, vi talade polska, för mig är det alltid en njutning.

»Hur länge levde ni i gettot?« frågade jag.

»I knappt ett år. Från hösten 1941. Vi flydde därifrån den 11 augusti 1942. Och sedan två år i Czarna Puszcza, med partisanförbandet. Vi bodde i jordhålor fram till befrielsen. Det var ett partisanläger för familjer. Av trehundra överlevde hundratjugo. Det var sex barn där. Ytterligare två föddes i skogen. Du och en pojke, men han dog.«

»Varför lämnade min mor Czarna Puszcza?« Jag ställde en fråga som mor redan hade besvarat, men jag visste ju att hon alltid ljuger. Nej, inte ljuger. Jag kan helt enkelt aldrig tro på vad hon säger. Därför var det viktigt att få höra vad Esther skulle säga. Hon är ju normal.

»Vi försökte få henne på andra tankar. Jag minns fortfarande Isaaks upprördhet över att hon riskerade barnens liv genom

att lämna gömstället. Hon svarade inte ens. För övrigt var den ende personen hon umgicks med i gettot Naum Bauch, en elektriker.«

Det var så jag fick veta namnet på min far. Mor hade aldrig nämnt honom. Om hon hade varit en normal kvinna skulle jag alltså ha hetat Ewa Bauch. Intressant.

»Berätta om honom, är ni snäll«, bad jag Esther.

»Jag kände honom knappt. Jag tror att han hade avbrutna ingenjörstudier bakom sig.«

Hon satt blick stilla, rak i ryggen, en äkta aristokrat. Utan det judiska gestikulerandet.

»Isaak berättade att han en gång bad Naum komma till sjukhuset, före kriget, för att reparera någon apparat. I gettot hörde han till de privilegierade. Precis som Isaak, för övrigt. Några judar hade jobb i staden och fick tillstånd. Isaak var chef för en avdelning på sjukhuset. Och Naum arbetade i staden.

I gettot bodde din mor ihop med Naum. I en pytteliten kammar i vänstra flygeln. Slottet var nästan en ruin, vi började renovera det efter att vi hade tvångsflyttats dit. Den första tiden köpte vi till och med byggmaterial. Juderådet ledde arbetena. Allt tog en ände med förskräckelse. Saken var den att juderådet hela tiden betalade pengar till den vitryska polisen. En av skurkarna där, jag minns inte längre vad han hette, en lokal chef, hade lovat att *die Aktion* – det förstår du vad det var för något, eller hur? – inte skulle drabba gettot så länge vi betalade. Vid den här tiden hade man börjat döda judarna som bodde ute i byarna i trakten. Det kände vi till. Juderådet försökte köpa oss fria, men den skitstöveln hade inte kunnat göra något ens om han hade velat. Han utnyttjade bara situationen. Snart tog pengarna slut. Kvinnorna lämnade ifrån sig sina vigselringar, sina sista smycken. Jag lämnade också ifrån mig min vigselring. Jag minns inte längre några detaljer, och det spelar

ändå ingen roll nu. Somliga trodde att man kunde köpa sitt liv. Därför höll man ett stormöte när flyktplanen kom på tal och det ledde till en konflikt: hälften var för flykten, hälften emot. De som var emot menade att de som stannade kvar skulle utsättas för fruktansvärda trakasserier efter flykten ... I själva verket rörde det sig inte om trakasserier längre, som du förstår ... Och bland dem som planerade flykten fanns det desperata, modiga män som ville ta upp kampen ... De fick hjälp från staden. De hade kontakt med partisanerna. Det visste vi inte då. Egentligen var det en jude som planerade alltihop, en ung grabb, Dieter hette han. Han arbetade som tolk åt Gestapo. På något vis hade han lyckats hålla det hemligt att han var jude. Efteråt grep man honom, men han lyckades också fly. En gång, strax före krigsslutet, dök han upp i vårt läger i Czarna Puzzcza. Han stred med ett ryskt partisanförband och hade skickats till oss med en ko. Partisanerna hade köpt eller stulit kon och bad en av våra killar, en slaktare, att göra korv åt dem. Dieter kom med kon, de våra kände igen honom och blev glada, någon hämtade en flaska hembränt. Dieter satte sig på en stubbe och började prata om Kristus. Vi såg på varandra: där och då fanns det ingenting dummare än att prata om Kristus. Jag tror att han hade blivit lite galen. Tänk dig, han hade tagit emot dopet och visade oss små ikoner. Det var svårt att tro att det var han som hade planerat flykten. I början av 1945, efter befrielsen, åkte vi med det första tåget till Polen tillsammans med honom. Senare berättade någon för mig att han blev katolsk präst efter kriget ...

Men den gången, i gettot på natten före flykten, blev konflikten så tillspetsad att det till och med blev slagsmål. Rabbin Shirman, som var långt över åttio, fick alla att lugna ner sig. Han led av prostatacancer, Isaak hade opererat honom i slottet. Ja, opererat och opererat, han satte in en kateter ... Rabbinen klev upp på en stol, alla tystnade, och han sade att han skulle stan-

na i gettot, han tänkte inte bege sig någonstans. Den som inte orkade fly kunde stanna. Men den som orkade kunde fly. Isaak sade att vi skulle ge oss av, så det gjorde vi. Din mor flydde med sonen, men Naum blev kvar. Ingen visste att hon var gravid. Det var bara Isaak som visste, eftersom hon nyligen hade sökt upp honom och bett om abort, men han hade vägrat: graviditeten var redan för långt gången.«

Esther ruskade på sin propra frisyra:

»Du kan se att han fick rätt: det föddes en sådan fin flicka. Och hon överlevde ...«

Esther verkade helt utmattad, ja, det var sent. Jag bröt upp. Vi kom överens om att ses igen. Det var en egendomlig känsla – jag har alltid velat veta mer om omständigheterna på den tiden, om min far, men plötsligt blev jag rädd: lika mycket som jag vill veta – vill jag *inte* veta. I alla år har jag släpat runt på mitt förflutna och det är först på senare år, med Grisja, som det har släppt taget om mig, och den lilla flickan Ewa från den polska barnasynen i Zagorsk och tonåringen från det sovjetiska barnhemmet är liksom inte längre jag, utan scener i en film som jag såg för länge sedan. Och plötsligt öppnar sig möjligheten att få veta vad det var som hände i verkligheten. Jag kan fortfarande inte förstå hur en ung kvinna, en tvåbarnsmor, kan förmå sig att lämna bort barnen till ett barnhem ... Det känns alltid som om det finns något som jag inte vet.

2. Januari 1986, Boston

Esther Gantman

Jag har alltid trott att man inte lär känna några nya människor i min ålder. För det första är alla vakanser i hjärtat redan förbrukade på de döda. För det andra finns det många goda människor

här i Amerika, men deras ytterst begränsade livserfarenheter gör dem platta och tråkiga som pappersdockor. Dessutom miss-tänker jag att åldern i sig är ett slags skal som försvagar ens känslomässiga reaktioner. Isaaks död har avslöjat hur beroende jag var av honom. Är. Jag lider inte av ensamheten, men jag märker att den bäddar in mig som i en dimma. Mitt i dessa ganska sorgliga känslor dyker Ewa plötsligt upp. Det finns något ödesmättat i detta. Här är en ung kvinna som hade kunnat vara min egen dotter. Det hade varit bra om jag kunnat prata med Isaak om det. Han kunde alltid sätta fingret på saker och ting och till och med överraska mig – trots att vi alltid tänkte likadant. Vad skulle han ha sagt om flickan? Bara det faktum att vi träffades är häpnadsväckande. Och än mer häpnadsväckande att Czar-na Puszcza kom på tal. Hennes mor, hon den där Kowacz, var ett fullkomligt monster. Isaak menade att hon var en sovjetisk spion. Han brukade alltid säga att judarna är ett besatt folk: fanatiska judar, särskilt chassiderna med sina silkeshattar, absurda kaftaner, lappade och stoppade strumpor, och judiska kommissarier, glödande kommunister och tjekister tillhörde samma psykologiska typ, menade han.

Redan vid vårt andra möte sade Ewa något liknande om sin mor, fast med egna ord. Häpnadsväckande, och ändå är hon inte särskilt intellektuell, hon har inte ens någon ordentlig utbildning. Uppenbarligen är hon en mycket stark natur, in i märken ärlig: hon vill säga sanningen till sig själv och om sig själv. Hon frågar ut mig girigt, en gång satt hon här till två på natten, och senare visade det sig att hennes man misstänkte att hon var otrogen eller något åt det hållet. Hon är gift för tredje gången, den nuvarande maken är en emigrant från Ryssland, tio år yngre än hon. Hon säger att han är en framgångsrik matematiker.

I våra samtal kommer vi hela tiden in på det område som var så viktigt och relevant för Isaak. Han sade alltid ironiskt att

ingen talmudist i världen grubblade lika mycket på Gud som han, den icke-troende materialisten.

Till åldern hade hon kunnat vara vår dotter. Och vi var ju också i skogen på den tiden, men hon föddes inte av oss utan av andra föräldrar. Isaak brukade säga att på 1900-talet var barnlöshet en lika stor gudagåva för judar som en stor barnskara förr i världen ... Han ville aldrig ha barn. Kanske för att vi aldrig fick några? I ungdomen grät jag inte så litet över vårt ofruktbara äktenskap, men han tröstade mig alltid: Naturen har gjort oss till utvalda, vi är fria från barnafödandets slaveri. Det var som om han förutsåg framtiden som väntade oss.

När vi hade lämnat gettot och hamnat i Czarna Puszcza sade han till mig: »Esther, skulle du vilja att vi hade tre barn nu?« Och jag svarade ärligt – nej. Vi lämnade Europa efter Nürnberg-rättegångarna – Isaak tillhörde gruppen av sakkunniga i egenkap av läkare, före detta gettoinvånare och partisan. Eftersom han medverkade vid processen fick vi möjlighet att utvandra till Palestina, ett år innan staten Israel grundades.

Ewa ställer så många frågor att jag har bestämt mig för att läsa Isaaks anteckningar från de åren. Han skrev på en bok, men sporadiskt, sköt alltid upp det till senare. Han var sjuttionio när han avled, i sömnen. Ålderdomen hade inte satt in ännu, han var stark och full av energi och hade inte ens gått i pension. Boken förblev ofullbordad.

Ewa frågar mig om sin far, Naum Bauch. »Kanske står det något om min pappa i er makes papper? Kanske har jag fler syskon? Ni förstår, Esther, jag är ju ett barnhemsbarn, i hela mitt liv har jag drömt om en familj!«

Isaaks papper är perfekt ordnade, efter årtal. Jag är lite rädd för att öppna dem. Ewa har sagt att hon gärna hjälper till att gå igenom dem – direkt efter kriget skrev han fortfarande på polska, från slutet av 50-talet på engelska. Jag tackade nej – jag kan

inte överlämna anteckningarna till främmande händer. Förresten skrev han om händelserna på 40-talet först många år senare. Och inte i Israel utan i Amerika, det vill säga efter 1956, då han blev erbjuden tjänsten här.

Det var en sak till i Ewas historia som skakade mig: bara tre månader gammal hamnade hon på barnhemmet tillsammans med sin bror. Då var hennes mor med och grundade Gwardia Ludowa, hon var ute och stred, sedan satt hon i Stalins läger och frigavs först 1954, när Ewa var elva eller tolv år. Brodern Witek avled innan modern kom tillbaka. Och då hade Ewa blivit en katolsk flicka.

Ewa är mycket vacker. Till det yttre hör hon snarast till den sefardiska typen: fylligt svart hår, magert, spartanskt ansikte och orientaliska ögon, men inte slöa utan eldiga. Precis som Isaaks.

3. 1959–83, Boston

Ur Isaak Gantmans anteckningar

I hela mitt liv har jag intresserat mig för frågan om den personliga friheten. För mig har den alltid framstått som det högsta goda. Det är möjligt att jag under mitt långa liv lyckats ta några steg mot frihet, men en sak har jag absolut inte förmått, inte kunnat befria mig från: min judendom. Jag har inte kunnat sluta vara jude. Judendomen är påträngande och auktoritär, en förbannad börda och en underbar gåva, den dikterar tankarnas logik och metod, den fjättrar och binder oss. Den är lika oåterkallelig som könet. Judendomen begränsar friheten. Jag ville alltid överskrida dess gränser – och lämnade den, gick på andra vägar i tio, tjugo, trettio år, men upptäckte en dag att jag inte kommit ur fläcken.

Judendomen omfattar utan tvivel mer än den judiska religionen. 1900-talet känner en hel plejad av judiska vetenskapsmän och ateister, men de fördes till gaskamrarna tillsammans med sina religiösa fränder. Följaktligen, för omvärlden var blodet det starkaste argumentet. Hur judarna än definierar sig själva blir de alltid definierade utifrån: Jude är den som icke-judarna betraktar som jude. Därför hade de döpta judarna inga som helst fördelar; de förintades också. För mig blev min medverkan vid Nürnberggrättegångarna tyngre än tiden i gettot och hos partisanerna. Visningarna av filmerna som tyskarna spelade in i koncentrationslägren under kriget och de allierade efter befrielsen undergrävde mitt europeiska medvetande: jag ville inte längre vara centraleuropé och vi emigrerade till Palestina. Vi reste dit för att få vara judar. Men därtill saknade jag den judiska besattheten.

Kriget 1948 gav ingen tid för eftertanke, men när det slutade – temporärt! – märkte jag att skott- och splitterskadorna, amputationerna och plastikoperationerna efter brännskadorna hade gjort mig deprimerad. Var fanns tarmresektionerna, gallstensoperationerna, de banala blindtarmsinfektionerna och tarmvreden, fredstidens fredliga sjukdomar? Jag gick över till hjärtkirurgi.

Palestina befann sig i uppror, den sionistiska staten förvandlades till en religiös symbol, judarna till israeler, araberna – i en viss bemärkelse – till judar. Jag avskydde den nationella idén i alla dess former.

Vad är grundbulten i den judiska självförståelsen? Den målmedvetna, inåtriktade intellektualismen. Agnostikern och ateisten som kom till Israel som vuxen man omfamnade det som jag hade flytt ifrån i min tidiga ungdom när familjetraditionerna kändes kvävande. På den tiden ledde min vägran till en brytning med familjen. Far förlät mig aldrig. Han förbannade

mig och mina läkarstudier. Senare gick hela familjen under i gaskamrarna.

Min far hade blivit mycket belåten om han fått veta att jag i mogen ålder ville studera det som judiska pojkar i tvåtusen år har studerat från fem års ålder – Toran. Det som hade tråkat ut mig och väckt min motvilja som barn visade sig vara högintressant.

Nästan omedelbart efter ankomsten till Palestina började jag gå på professor Neuhaus seminarier om judisk historia vid Jerusalems universitet. Det var enormt intressant. Neuhaus, en briljant historiker, betraktade inte den judiska historien som ett fragment av världshistorien, utan som en modell för hela världens historiska process. Även om infallsvinkeln kändes främmande var själva föreläsningarna mycket givande.

Jag upptäckte att professorn lade lika stor vikt vid studenternas intellektuella rörlighet som vid själva ämnet, deras förmåga att ställa frågor, vända ut och in på en fråga eller förkasta den helt. Då förstod jag att den judiska självförståelsens kärna är livsuppgiften att träna hjärnan, att ständigt arbeta på att utveckla tänkandet. Det var detta som hade resulterat i en Marx, en Freud och en Einstein. Befriade från den religiösa jordmånen arbetade dessa hjärnor ännu mer intensivt och briljant.

Man kan faktiskt betrakta den moderna (det vill säga den kristna) historien som en logisk (Neuhaus menar metafysisk) fortsättning på judendomens idéer i den europeiska världen. Det är synnerligen intressant hur de kristna och de judiska intellektuellas idéer sammanfaller på den här punkten. För övrigt är en finslipad hjärna inte mindre viktig för en kirurg än skickliga händer.

Det var då, delvis tack vare de här två årens studier, som jag tog ett viktigt steg i yrket: jag gick över till thoraxkirurgi, vilket hade intresserat mig redan före kriget. Hjärtat fascinerade mig

för övrigt inte bara som medicinskt objekt... Detta »underbara instrument som skapats av den högste konstnären«, som Leonardo da Vinci uttrycker det, kändes som ett lika fullständigt outgrundligt mysterium som världens och livets uppkomst... Det är faktiskt svårt att föreställa sig hur detta lilla organ av visserligen spänstig, men samtidigt känslig och sårbar muskelvävnad i så många år lyckas med den allt annat än lätta uppgiften att pumpa miljontals liter blod och förse människokroppens alla celler med livsnödvändig energi. I denna paradox finner man enligt min mening hjärtverksamhetens metafysiska kärna: hjärtat är *ingen pump*, eller inte bara en mekanisk pump, och fungerar enligt högre, inte rent mekaniska lagar. Min vaga aning bekräftades också av den omständigheten att jag tydligt kunde se det gyllene snittet i samspelet mellan hjärtstrukturen och hjärtats lagbundna arbete. På så vis var hjärtkirurgin för mig i hög grad ett försök att utforska detta mysterium. Observationerna av sjuka hjärtan gav ett ovärderligt material för den som ville förstå hur det kan leda till störningar av hjärtrytmen och slutligen till döden om dessa gudomliga proportioner rubbas. Jag drog slutsatsen att det kirurgiska ingreppet i hjärtats struktur och funktion måste syfta till att återställa dessa proportioner, att rekonstruera den »gudomliga kurvaturen« som är så karakteristisk för friska hjärtstrukturer och som utan undantag finns i alla naturens skapelser – i snäckornas vindlingar, i fossilerna efter urtidens mollusker, i galaxernas spiralstrukturer. Man ser den också i arkitekternas och konstnärernas arbeten – i gamla italienska piazzor, i berömda målningars komposition. För övrigt sade Leonardo da Vinci också: »Ju mer man talar om det (hjärtat), desto mer grumlar man åhörarens förnuft.«

I Palestina hade vi det utmärkt från första början. Jag blev chef för hjärtkirurgin på en fantastisk klinik. Esther öppnade

en stomatologisk privatpraktik. Allt gick bra. Vi köpte ett hus i den underbart vackra byn Ein Karem, som hade övergetts av sina invånare 1948. Att se utsikten därifrån över Judeen är en stor lycka.

En dag kom man till kliniken med en ung arab som hade knivhuggits i hjärtrakten. Vi lyckades rädda honom. En läkare älskar sina hopplösa fall som han har hämtat tillbaka från världen efter denna, ja lika mycket som de älskar honom. Den unge mannen och jag blev vänner. Det visade sig att hans familj hade flytt från Ein Karem och lämnat sitt hus med den gamla trädgården när självständighetskriget bröt ut. Jag berättade inte att jag bodde i Ein Karem. Kunde inte. Och till vilken nytta?

En dag gick Esther och jag till Sions systrars kloster i Ein Karem. Judeen låg framför oss som en hord sovande kameler.

Då levde fortfarande den nittioåriga föreståndarinnan som mindes klostrets grundare, fader Marie-Alphonse Ratisbonne, en döpt jude från Frankrike. Hon kom fram till oss och frågade om vi ville äta middag med henne. En blygsam måltid, lagad på grönsaker från klosterträdgården. Hon undrade vilket hus vi bodde i och berättade att hon mindes de förra ägarna. Och många andra. Förvisso inte den unge araben som hade hamnat på mitt operationsbord, men däremot hans farfar – han hade hjälpt till att anlägga klosterträdgården... Vid den tiden hade vi redan renoverat det gamla huset, det var vårt första egna hem och vi älskade det mycket. När vi kom hem den kvällen brast Esther i gråt. Och min fru är inte känslig av sig.

I ungdomen ville jag inte vara jude utan europé, senare blev det tvärtom: inte europé utan jude. I den stunden ville jag inte vara någonting alls. Så när erbjudandet om en tjänst i Amerika kom efter tio år i Israel gjorde jag ännu ett försök att distansera mig om inte från judendomen så åtminstone från det judiska landet och flyttade till Boston. Vid den tiden, 1956, hade man

börjat med öppen hjärtkirurgi där, det tyckte jag var förfärligt intressant och jag hade några idéer.

Amerika tilltalade mig mycket med sin höga koncentration av frihet per kvadratmeter. Men även här, i detta gamla hus byggt i engelsk kolonistil, i världens friaste land, bor vi på mark som en gång i tiden tillhörde wampanoager eller pequoter.

För övrigt var det länge sedan det fanns en plats i världen där en jude kan känna sig hemma i ordets egentliga bemärkelse.

Åren gick och jag förstod att jag var precis lika ofri som i ungdomen. Utöver den dagliga praktiken som kirurg arbetade jag som besatt med experiment som ständigt bröt mot en av de sju noakidiska lagarna som gäller inte bara för judarna, utan för hela mänskligheten: man skall inte vara grym mot djur. Mina stackars primater ... De kan ju inte hjälpa att deras blodomlopp är så likt människans.

Kanske är den här förmågan att vara »besatt av en idé« den egenskap som definierar judendomen? En förhöjd intensitet. Jag minns den extraordinära ynglingen, Dieter Stein, som organiserade flykten från gettot i Emsk. Först började han arbeta för Gestapo av ideella skäl – för att rädda människor ur helvetets klor. Sedan konverterade han – återigen för att rädda människor ur helvetets klor. Sista gången jag träffade honom var på ett illa tilltygat tåg som tog oss till Kraków. Vi stod ute i korridoren på natten och han berättade att han åkte till Polen för att gå i kloster.

Jag kunde inte hålla mig och frågade:

»För att rädda människor?«

Han såg ut som en sjuttonåring – en mager, kortvuxen judisk tonåring – hur hade tyskarna kunnat förväxla honom med en polack? Barnsligt leende.

»Ja, nästan, pan doktor. Ni räddade mig för att jag skulle kunna tjäna Gud.«

Då mindes jag att jag hade gått i god för honom inför de ryska partisanerna. Minnet förtränger allt som det har svårt att hantera. Jag hade inte kunnat leva vidare om jag hade kommit ihåg allt material som jag tvingades se under Nürnberggrättegångarna.

4. Januari 1946, Wrocław

Efraim Cwyk till Avigdor Stein

Avigdor!

Vet du att jag hittade Dieter redan i augusti 1945? Han lever! Men han är i ett kloster! När jag fick höra att Dieter gått i kloster trodde jag inte mina öron. Vi var ju med i Akiva tillsammans, vi var sionister och förberedde oss på att emigrera till Israel – och nu detta! Munk! Vi är inte många som har överlevt kriget, han hade tur! Bara för att gå i kloster? När ryktet gick att han lever i ett kloster i Kraków så åkte jag dit. Jag var övertygad – och är fortfarande inte helt övertygad om motsatsen – att man lurat in honom på något vis. Ärligt, för att vara på den säkra sidan tog jag med mitt vapen – en prima Walther, ett krigsbyte.

Ett par mil från Kraków hittade jag karmelitklostret.

Man släppte inte in mig – där satt en portvakt, en gammal gubbe, som helt enkelt vägrade. Jag hotade honom med pistolen, då öppnade han, sedan gick jag raka vägen till abboten – där satt ännu en karl i ett slags väntrum. Jag drog pistolen igen. Kort sagt, abboten kom ut, en gråhårig fet gubbe. Stig in, pan, bjöd han in mig till sitt kontor.

Jag satte mig och lade pistolen på bordet: »Jag vill att ni lämnar ut min vän Dieter Stein«, sade jag. »Hemskt gärna«, svarade han. »Stoppa undan ert vapen bara och vänta i tio minuter.«

Och faktiskt, tio minuter senare kom Dieter. Han bar ingen

munkkåpa utan en enkel arbetsrock, smutsiga händer. Vi omfamnade och kysste varandra.

Jag berättade att jag hade kommit för att hämta honom.

»Kom så åker vi.«

Han log:

»Nej, Efraim, jag har bestämt mig för att stanna här.«

»Är du från vettet, eller?« frågade jag.

Jag såg att abboten satt bakom sitt enorma bord och log. Jag blev rasande – skrattade han åt mig! Hur kunde han vara så säker på att jag inte skulle ta med mig Dieter?

»Vad ler ni åt?!« skrek jag. »Ni har lurat hit en bra grabb och så ler ni bara? Ni vet allt hur man lurar folk! Vad ska ni med honom till – har ni fått slut på judar, eller?«

Han svarade:

»Vi håller ingen inspärrad, unge man. Här sker ingenting med våld. Det är ni som kommer med en pistol. Om er vän vill följa med så kan han gå.«

Och Dieter bara stod där och log som en dåre. Ja, faktiskt, som en liten dåre. Jag skrek åt honom:

»Gå och packa dina saker så sticker vi!«

Han skakade på huvudet. Och då förstod jag att de hade drogat eller förtrollat honom.

»Kom nu!« sade jag. »Det är ingen som tvingar dig att stanna! Det här är inte den rätta platsen för en jude!«

Avigdor, då såg jag hur de utbytte blickar med varandra – abboten och Dieter. Som om det var jag som var galen. Hur som helst, vad kan jag säga – jag blev kvar i tre dagar. Dieter är naturligtvis galen, men inte i ordets vanliga bemärkelse. Det har hänt något i hans huvud. Han betar sig fullständigt normalt – han går inte och betar gräs eller så, men han lider av total religiös förvirring. Han var en helt vanlig kille, vänlig och klok, och det fanns ingenting dåligt att säga om honom, han ställde all-

tid upp för både vänner och främlingar, och framför allt – han överlevde! Och nu detta!

Tre dagar senare skildes vi åt. Dieter sade att han har bestämt sig för att viga resten av sitt liv åt att tjäna Gud. Men varför just *deras* Gud? Har vi inte en egen Gud, kanske? Men jag lyckades inte övertyga honom om att man kan tjäna Gud var som helst, och inte nödvändigtvis i ett katolskt kloster. Vi är tjugotre år – jämnåriga. Han kan ju bli läkare eller lärare, det finns så många sätt man kan tjäna på.

Kort sagt, Avigdor, jag tycker synd om killen. Kom hit, kanske lyssnar han på dig? Ta med dig fotografier av Palestina, vem vet, kanske kan du övertala honom? När allt kommer omkring, om han nu älskar det judiska folket så mycket, varför överger han det för några främlingar?

För tillfället bor jag i Wrocław, jag vet inte hur allt utvecklar sig här, men jag har gett upp idén om att emigrera till Palestina. Jag vill vara med och bygga det nya Polen. Landet är så förstört och fattigt, det måste man ändra på och försöka lyfta landet igen.

Hälsningar till dig och din fru.

Din *Efraim Cwyk*

5. 1959, Neapel. Mergellinhamnen

Daniel Stein till Władysław Klech

... ingen stav, bara en ränsel. Jag bodde i klostrets härbärke i åtta dagar. Klockan fyra gick jag upp och bad med de andra, sedan åt jag med bröderna i refektoriet. Efter frukosten tilldelade mig kökschefen mina arbetsuppgifter som jag gjorde efter bästa förmåga. Så levde jag i en vecka, alla väntade på biskopen, jag också: man hade lovat mig pengar för resan till Haifa. Själv ägde jag inte ett korvöre. En morgon sade kökschefen till mig: Åk på en